

René Nyberg

Ni har vidrört VSB-avtalet

SADE KRISTER WAHLBÄCK i slutet av september 1990, när han titade in hos mig på UM i Sjöekipaget. Krister Wahlbäck var den första som uppmärksammade tabubrottet. Finlands regering hade den 21 september förklarat att bestämmelserna som begränsade Finlands suveränitet i fredsfördraget från Paris 1947 förlorat sin betydelse. Men samtidigt omtolkade president Mauno Koivisto även efterkrigs-Finlands allt dominerande pakt. Avtalet om vänskap, samarbete och ömsesidigt bistånd (VSB) hade i Stalins närvaro undertecknats i april 1948. Det innehöll, såsom alla sovjetiska efterkrigstidsavtal, en hänvisning till ”Tyskland eller med Tyskland allierade länder”.¹

Den annalkande återställningen av det förenade Tysklands suveränitet tvingade Finlands regering att slå vakt om att även Finland befriade sig från efterkrigstida begränsningar. Det gällde i första hand limitationer som ålagts Finland i Parisfreden. Men regeringen nöjde sig inte med att enbart förklara Parisfredens militära bestämmelser, med bl.a. referens till Tyskland som föråldrade, utan president Koivisto tolkade även VSB-avtalets hänvisning till Tyskland som föråldrad i sak. När VSB-avtalet i början av 1992 ersattes med ett odramatiskt avtal om grannskap fanns Rådsrepubliken inte längre till. Tabubrottet som Krister Wahlbäck uppmärksammade var ett sidospår i operation PAX, såsom planerna att befria Finland från fredsavtalets militära begränsningar döptes till i e-post. Men samtidigt var det ett ytterligare emanciperingssteg med symbolvärde.

Parisfredens begränsningar

Efter Berlinmurens fall ändrade sig situationen i Europa i rask takt. Behovet att bli av med fredsfördragets militära begränsningar var konstant i Finlands efterkrigspolitik. När Michail Gorbatjov åtog sig uppgiften att reformera det sovjetiska systemet hade Finland med hjälp av omtolkningar i praktiken redan sluppet de flesta inskränkningarna av faktisk betydelse. Egentligen återstod bara två förbehåll som alltjämt begränsade möjligheterna att stärka det finska försvaret. Det viktigaste var förbudet att skaffa krigsmateriel av "tyskt ursprung eller modell". Förbudet gällde även civila flygplan av "tysk eller japansk modell eller sådana som innehålla större ihopsatta delar av tysk eller japansk tillverkning".

Möjligheterna att köpa europeiskt materiel blev med åren allt vanskeligare då nästan alla vapensystem innehöll tyska komponenter. Samma gällde likaså helikoptrar och flygplan. Den andra begränsningen var förbudet att utbilda personer "vilka icke tillhöra Finlands land-, sjö- eller luftstridskrafter". Med andra ord förbudet att upprätthålla en frivillig försvarsorganisation i stil med det svenska Hemvärnet, som hade grundats 1940 efter vinterkriget med den finska Skyddskåren som förebild. I dag är militär utbildning som frivilliga försvarsorganisationer står för, en naturlig del av Finlands försvar. Tanken att återupprätta Skyddskåren förkastades redan i början av 1990-talet, behovet fanns inte längre till, även hotbilden hade förändrats.

Resten av Parisfredens begränsningar täcktes antingen av internationella avtal, såsom fördraget om icke-spridning av kärnvapen, eller var rentav ointressanta, såsom förbudet av torpedbåtar när själva torpederna inte var förbjudna och robotbåtar tolkades som tillåtna. Även förbudet att "innehava undervattensbåtar" visade sig vara passé. När Sverige på 1990-talet erbjöd sig att förmånligt sälja begagnade ubåtar tackade Finland nej. Upprättandet av ett nytt vapenslag i den finska marinen skulle ha varit alltför kostsamt.

Det bör påpekas, att i inget skede behandlades Ålands demilitarisering i samband med fredsavtalets militära begränsningar. Demilitariseringen har en lång förhistoria som sträcker sig ända till Krimkriget och Nationernas Förbunds beslut år 1921. Bestämmelserna från 1940 gällande demilitarisering återinfördes i Parisfreden 1947. Frågan aktualiserades senare, men det är en annan historia där Krister

Wahlbäck var president Koivistos förbindelselänk till Carl Bildts regering.

”The Balkan satellites and Finland”

I en hänvändelse till UM i november 1989 tog försvarsministeriet upp behovet av att omtolka fredsavtalets Tysklandsparagraf. Der var Finlands metod under efterkrigstiden. Med ensidiga eller ömsesidiga tolkningar hade Finland sedan 1940-talet undan för undan slagit värn om sin frihet att utveckla försvaret. Själva begränsningarna hade uppkommit som en överraskning 1946 kort före fredskonferensen i Paris. Den buttra sovjetiska utrikesministern Molotov tålde ingen diskussion om texten och hans brittiska kollega teg. För Finland gällde det bara att skriva under och vara tacksam att överhuvudtaget ha nått ett fredsavtal. Först mycket senare, i slutet av 1970-talet, när de brittiska arkiven öppnades, kunde professor Tuomo Polvinen konstatera att initiativtagaren till fredsavtalets militära bestämmelser var London, inte Moskva, som motsatte sig militära begränsningar.² I ett memorandum från augusti 1945 med rubriken ”*Peace treaties with Italy, the Balkan satellites, and Finland*” skisserade den brittiska militärledningen (*Chiefs of Staff Committee*) sina krav. De brittiska motiven var uppenbara, rädslan att ”Balkan satelliternas” och Finlands militära potential skulle öka den sovjetiska kapaciteten. Svåra att förstå var däremot påståtar av brittiska militärattachéer, som ännu på 1950-talet yrkade på förklaring varför Finland inte hade förstört ”överskottet av krigsmateriel” såsom fredsavtalet krävde. Det bör även noteras att när Finland 1977 köpte brittiska *Hawk*-skolplan underströk britererna att anskaffningen av tysk-franska *Alpha Jets* skulle ha brutit mot fredsavtalet.

Uppbyggnaden av Finlands försvar under efterkrigsåren var en komplicerad och krävande uppgift. Det är i historiskt perspektiv en bragd att Finland överhuvudtaget lyckades bevara sin militära tradition och slå vakt om försvarets organisatoriska och materiella bas. Det gällde att övervintra, och det var på inget sätt självklart att Finland förmådde bevara t.ex. flygvapnet eller upprätthålla militär underrättelseverksamhet. Senare prioriterades båda högt och deras betydelse blev avgörande för neutralitetspolitikens trovärdighet. Speciellt underrättelseverksamheten var en *force multiplier*.

När Sverige omkring 1950 hade världens fjärde största flygvapen efter USA, Storbritannien och Sovjetunionen med ungefär 1 000 jaktplan, inklusive det svensktillverkade jetplanet, *J-29 Tunnan*, räknade Finland 54 *Messerschmitt 109-G* plus 69 andra skrotfärdiga flygplan. Det gällde ännu att tolka Parisfredens bestämmelser om tillåtna 60 flygplan.

Försvarspolitik i efterkrigs-Finland var komplicerat och förvarsanslagen små. När Paasikivi skydde Stalins inbjudan att besöka Moskva 1947, med bl.a. hänvisning till sin höga ålder (77 år), visste han vad generalissimus ville. Paasikivi försökte motsätta sig inviten att även ingå ett vänskapsavtal efter att fredsavtalet äntligen trätt i kraft i september 1947. Under förberedelserna för sitt sista och enda efterkrigsbesök i Moskva hösten 1955 ville den 85-åriga Paasikivi koppla samman VSB-avtalets förnyande med slopandet av fredsavtalets militära bestämmelser. Men när han fick veta att Chrusjtjov var beredd att återlämna det arrenderade Porkala, gav Paasikivi efter.

Ömsesidiga tolkningar

Frågan om slopandet av Parisfredens militära bestämmelser tog Kekkonen första gången upp med Chrusjtjov år 1957. Men det sovjetiska svaret ställde som villkor ett närmare militärt samarbete inom ramen av VSB-avtalet. Sovjetunionen var även redo att upphäva Ålands demilitarisering ifall Finland var beredd för militär samverkan.³ Den vägen ville Finland inte slå in på, inte 1957 och inte heller senare. VSB-avtalet var för Finland ingen militärpakt.

Den försvarspolitiska situationen var på många sätt motstridig. Fredsavtalets begränsningar var i grund oförenliga med VSB-avtalets uppgifter. Samma gällde även demilitariseringen av Åland. Notkrisen hösten 1961 med sin hotande militära underton blev vändpunkten och början till ett konsekvent uppbyggande av Finlands försvarsförmåga till stöd för neutralitetspolitiken. Det finska flygvapnet hade med brittiska *Vampire* och *Folland Gnat* nått jetåldern men nu behövdes modernt jaktflyg och framför allt luftvärnsrobotar. *MiG-21* och *J-35 Draken* utgjorde stommen för finska flygvapnet ända till 1995, då den första av 64 amerikanska *F-18 Hornets* togs i tjänst. Först och främst gällde det att tolka fredsavtalets förbud att ”innehava, tillverka

eller utföra försök med några medelst egen kraftkälla framdrivna eller styrbara projektiler”. Nästan som en efterklang till den brittiska efterkrigsmisstron visade sig förhandlingarna om robotar i London och även Washington att inte vara lättare än överläggningarna i Moskva.

Den sista ömsesidiga tolkningen av Parisfredens militära bestämmelser gällde ”sjöminor som bringas till explosion på avstånd med känslig tändning”. Utan större uppseende skaffade sig Finland moderna avståndsmminor från såväl Sovjetunion som Storbritannien 1983. Som assistent till understatssekreterare Keijo Korhonen fick jag insyn i hur försiktigt den finska utrikes- och militärledningen gick till väga. Min uppgift var att som personkurir föra utkastet från UM på Riddargatan till Huvudstaben på Gardets kasern och hämta det tillbaka. Omtolkningsförslaget hade skrivits för hand av viceamiral Jan Klenberg och kommenterades av Korhonen.

Efter Berlinmurens fall kändes metoden att igen försöka omtolka fredsavtalet otillräcklig. I sitt svar i mars 1990 till försvarsministeriets hemställning från november medgav polchefen Jaakko Blomberg att den snabba utvecklingen ytterligare understryker hur föråldrade Parisfredens begränsningar var. En arbetsgrupp under rättschefen Eero Kekomäki kartlade de andra Parisavtalens öde. Jag ställde mig skeptisk till uppgiften. Det var allmänt bekant att alla, förutom Finland, redan i ett tidigt skede hade struntat i Parisfredens begränsningar. I KSSE-seminariet om militärdoktriner i januari 1990 i Wien hade Finland som enda land återoppat begränsningar som fortfarande gällde landets försvar.

Jag hade som chef för UM: s säkerhetspolitiska enhet sysslat en hel del med fredsavtalet och interpretationen av det. Som lärare vid Försvarshögskolans försvarskurser hade jag i samband med krigsspel upprepade gånger diskuterat tolkningen av fredsavtalet. I krisscenariot upptrappades spänningen i Nordens närområde och Finlands regering ställdes inför uppgiften att höja beredskapen. Krigsspelet var den tre veckor långa försvarskursens fängslande höjdpunkt. Det var allmänt bekant att Parisfreden förbjöd Finland ”att upprätthålla större beväpnade styrkor än landstridskrafter med en totalstyrka av 34 000 man, luftstridskrafter men en totalstyrka av 60 flygplan” etc. Kursdeltagarna ville veta om Finland hade rätt att ens delvis mobilisera och därmed överskrida de i fredsavtalet angivna begränsningarna. Jag tog

strid med höga jurister och kända professorer som ville tolka texten ordagrant, men kände dåligt eller överhuvudtaget inte alls till den historiska kontexten och precedensfallen. Med andra ord var jag så illa tvungen att sätta mig in i fredsavtalet.

Operation PAX

Med den tyska utvecklingen inför ögonen blev det allt klarare att hela efterkrigsupplägget stod inför en revidering. Det öppnade även för Finland möjligheten att slippa föråldrade begränsningar. Det slog mig att alla bestämmelser, som berör Tyskland i fredsfördraget, förutom hänvisningen till de allierades beslut om Tyskland och bestämmelser gällande tysk egendom, står samlade i fredsavtalets "III avdelning" med överskriften "Klausuler angående land- sjö- och luftstridskrafter". Och III avdelningen är överhuvudtaget den enda i fredsavtalet som innehåller stadganden att förändra bestämmelserna. Antingen genom fördrag mellan de "Allierade och Associerade makterna och Finland eller, efter det att Finland blivit upptaget som medlem i Förenta Nationerna, genom fördrag mellan Säkerhetsrådet och Finland". – Där låg lösningen. Nu gällde det att avväga alternativen och få den politiska ledningen att gå med på att utnyttja den tyska dynamiken. Operation PAX hade uppstått.

Blomberg var till början skeptisk, men inte avvisande. För honom gällde det främst att övertyga president Koivisto. I första utkastet som var daterat den 10 april 1990 uttryckte jag förmodan att 2+4-procesen kommer att ersätta fredsavtalet med Tyskland och att Sovjetunionen blir tvungen att ge upp sitt motstånd mot det förenade Tysklands medlemskap i Nato. Först under Gorbatjovs besök i Washington den 30 maj accepterade Sovjetunionen det återförenade Tysklands rätt att enligt KSSE- slutdokumentet från 1975 fritt ingå allianser, dvs. Tysklands rätt till Nato-medlemskap.⁴

Sekretessen höll förvånansvärt bra men inga beslut fattades före slutet av sommaren. Blomberg strök hänvisningen till den möjliga lösningen, dvs. upphävandet av fredsavtalets del III, från mitt utkast till utrikesminister Pertti Paasios svar på riksdagsledamoten Tuure Junnilas förfrågan i maj 1990. Junnila ställde frågan på sin spets: "Anser regeringen att tiden är mogen för en liberalisering av de

begränsningar som fredsfördraget i Paris uppställer med avseende på Försvarsmakten i Finland, och om så är fallet, ämnar regeringen inleda en förhandlingsprocess för att avskaffa dessa begränsningar och samtidigt återställa finska statens suveränitet också i detta hänseende?”

Frågan aktualiserades även genom en ansökan om tillstånd att anskaffa en civil räddningshelikopter för Åland, tillverkad av *MBB, Messerschmitt-Bölkow-Blohm*. Regeringen gav sitt samtycke och i föredragningspromemoria från den 6 juni 1990 föreslås hur eventuella förfrågningar från pressen borde bemötas ifall beslutets principiella natur att avvika från Parisfredens strikta begränsningar uppmärksammas. UM: s förslag var djärvt. ”Fredsfördraget får inte förhindra normal handel med Tyskland i ett Europa i förändring. Utvecklingen av Tysklandsproblemet tvingar oss att betrakta Parisfredens bestämmelser gällande Tyskland.” Men förslaget godkändes inte av presidenten.

Jag hade genast i april beställt en studie om uppkomsten av Parisfredens militära bestämmelser och tolkningshistorien från den främsta experten på fredsavtalets historia, överste och pol.dr. Pekka Visuri.⁵ Jag var orolig för operation PAX och uppmuntrade därför, oförsiktigt nog, Visuri att även erbjuda en artikel om temat till *Helsingin Sanomat*. Men lyckligtvis begrep redaktionen inte frågans relevans och tackade nej. Den rätt livliga pressdebatten om Tyskland och konsekvenserna för Finland berörde förvånansvärt lite Parisfreden, däremot debatterades VSB-avtalet flitigt.

Fait accompli

Efter att ha försäkrat mig om militärens stöd och efter rådslag med Kekomäki tog jag upp frågan med Blomberg under en resa till Oslo den 28 augusti 1990. Tiden hade gjort sitt och vi finslipade i snabb takt utkastet till regeringens beslut. Redan i maj hade möjligheten att inkoppla FN:s säkerhetsråd förkastats som opraktisk.

Vid en sammankomst hos Försvarsministeriets kanslichef, generallöjtnant Aimo Pajunen, kom frågan om president Koivistos inställning upp. Närvarande var hela militärledningen, försvarsmaktens kommandör, amiral Klenberg, huvudstabens chef generallöjtnant Gustav Hägglund samt Pajunens assistent, doktor Pauli Järvenpää

och jag. Järvenpää var min kontakt och vi hade under vårens och sommarens lopp tillsammans finslipat taktiken för operation PAX. Varken UM eller militären kände vid det här laget till Koivistos exakta syn på operation PAX. Pajunen berättade hur Koivisto 1982 först hade varit skeptisk till omtolkningen gällande avståndsminor, men efter en tid accepterat förslaget. Amiral Klenberg betonade sitt förtroende för presidentens omdöme och konstaterade att, när det gäller, fattar han beslut.

Två alternativ återstod: Att antingen konsultera fredsavtalets huvudundertecknare, dvs. Sovjetunionen och Storbritannien eller informera Moskva och London om regeringens beslut. Den tyska återförningsprocessens rasande fart fick vågskålen att väga för det sistnämnda alternativet. Med beslutet att ställa Moskva inför ett *fait accompli* steg behovet att ytterligare skärpa sekretessen. Utkastet försågs med stämpeln "ytterst hemlig" och delades ut i numrerade exemplar den 1 september. Vi undvek även att besvara den österrikiska ambassadörens direkta fråga om Finlands planer gällande Parisfredens begränsningar när Tysklands suveränitet nu återställs. Vi var rädda för läckage.

Under tiden anlände George H. W. Bush och Michail Gorbatjov med kort varsel för ett bilateralt toppmöte angående Gulfkrisen till Helsingfors den 7 och 8 september, 1990. Utan att informera UM beslöt Koivisto att ta upp frågan med Gorbatjov. Han beordrade sin kanslichef Jaakko Kalela att be KGB-residenten Felix Karasjov informera Gorbatjov genom hans rådgivare Anatoli Tjernjaev. Det här var den metoden som t.ex. Kekkonen hade använt sig av 1973 när Finland slöt sitt frihandelsavtal med EEC. När Kalela sedan frågade Tjernjaev i Helsingfors om han fått budet, tackade Tjernjaev och försäkrade att Sovjetunionen inte hade någonting emot Finlands planer. Gorbatjov är beredd att diskutera frågan, ifall så önskas. Såsom Koivisto i sina memoarer skildrar var Gorbatjov helt upptagen av den interna situationen i Sovjetunionen och Koivisto beslöt sig för att inte ta upp frågan med sin gäst.⁶

Överraskningen var total när det visade sig att även MID kände till frågan. Enligt instruktioner – och utan att i förväg ha upplyst om sitt ärende – gick ambassadör Talvitie måndagen den 17 september upp till förste vice-utrikesministern Julij Kvitsinskij. Kvitsinskij väntade på

den finska ambassadören med fredsavtalets text på bordet. När mottagandet i London också var kyligt ledde det till villrådighet i Sjöekipaget. Den brittiske ambassadören Neil Smith uttryckte sitt missnöje till Blomberg om Finlands sätt att informera avtalsparterna. Och Slottet teg.

Presidentens kanslichef lydde under en disciplin från Kekkonentiden och utan tillstånd informerade Kalela inte ens UM:s ledning om uppdrag eller information han fått av presidenten. Den 4 oktober lät polchefen John Weston ambassadören Ilkka Pastinen känna av missnöjet över att Finland hade valt att informera Moskva, men inte London. Han avslöjade att den brittiska källan var Kvitsinskij, som under det sista och avgörande 2+4-utrikesministermötet i Moskva den 12 september informerat den brittiska utrikesministern Douglas Hurd om Finlands planer. Enligt Talvitie berättade Kvitsinskij senare att britten hade undrat om Sovjet tillåter finnarna att genomföra sin intention.

Först i efterhand blev det klart hur stora förändringarna i Moskva var. Back-channeln som Kekkonen hade skapat och som även Koivisto använde sig av fungerade inte mera som förut. Informationen som tidigare var menad för sovjetledningen landade nu okontrollerad och okoordinerad på MID och, som det visade sig, hos höga tjänstemän, som motarbetade presidentens politik. Men innan vi hann reflektera ingående över det, gällde det att slutföra operation PAX och sedan bemöta Kvitsinskijs försök att få Finland att urvattna sitt beslut.

I sista minuten blev det klart för oss att operation PAX krävde som flankstöd att vi även stryker VSB-avtalets hänvisning till Tyskland. Blomberg inhämtade presidentens godkännande och ambassadör Heikki Talvitie fick lova att gå upp till det sovjetiska utrikesministeriet (MID) för andra gången samma vecka.

Regeringens beslut den 21 september 1990 möttes av ett överväldigande stöd. Det avgjorde framgången för operation PAX. Sovjetiska försök att få Finland att tänka om och frivilligt ta på sig nya begränsningar var chanslösa efter att Koivistos beslut enhälligt betraktades som en diplomatisk triumf. *Frankfurter Allgemeine Zeitung* summerade på ett träffande sätt den allmänna uppfattningen om Finlands agerande i sin ledare: "Lautlos aber rasch." (Ljudlöst men snabbt.)⁷ Ste-

fan Lundberg i *Dagens Nyheter* var full av beröm över hur Koivisto hade "gripit tillfället i flykten".⁸ I *Göteborgs-Posten* beskrev Lars Borgström hur "Finland kastat av sig de sista bojor som klavbundit dess suveränitet" och fortsatte: "Den nya position som Finland uppnått genom några spänstiga steg är en framgång inte minst av Mauno Koivisto personligen."⁹

"You sold us down the river"

Men för Blomberg gällde det att möta Kvitsinskijs inviter. Blomberg utsattes för Kvitsinskijs press den 16 oktober i Moskva. Ännu idag betraktar han resan som en av sina allra svåraste. Han gick upp till MID utan kännedom om utbytet genom back-channeln och utan instruktioner från presidenten. Såsom Koivisto i sina memoarer nämner hade han ännu en gång, den 2 oktober förmedlat sin synpunkt till Gorbatsjov via Kalela och KGB-residenten Karasjov.¹⁰ Enligt Karasjov var frågan så liten att den knappast ens hade föredragits åt Gorbatsjov och att det därför inte lönade sig att ta upp saken vid det kommande KSSE-toppmötet i Paris. Förmodligen delade även Kvitsinskij i efterhand denna bedömning när han inte med ett ord omnämner operation PAX i sina memoarer. I hela boken finns det bara en abstrus hänvisning till VSB-avtalet som "såväl vi som finnarna var nöjda med".¹¹

Kvitsinskijs reaktion på finska regeringens beslut, som ambassadör Talvitie hade förmedlat, var att inte göra någonting ensidigt. Kvitsinskij använde sig av hela sin repertoar för att övertyga Blomberg om att Finland inte obetingat kunde befria sig från försvarsbegränsningarna. Han krävde att Finland på bilateral nivå bekräftar begränsningarna för sin försvarsmakt. Kravet liknade Sovjetunionens insistering att begränsa det förenade Tysklands försvar. Bonn vägrade att acceptera ensidiga limitationer men godkände inskränkningar inom avtalet gällande konventionella trupper i Europa (CFE).¹²

Men inte ens Kvitsinskij hade mage att överskrida den sovjetiska efterkrigsdiplomatins gräns. I inget skede kritiserade Kvitsinskij Finlands president, även om han försökte tvinga Finland att backa ur. Däremot visade den sovjetiska diplomatin inget intresse för president Koivistos beslut att förklara VSB-avtalets hänvisning till Tyskland som föråldrad.

I Helsingfors drabbade jag under tiden samman med den brittiska ambassadens tvåa Graham Hand som fortsatte att kritisera oss för att ha informerat ryssarna men inte dem. I en hetsig diskussion slank påståendet ”*you sold us down the river in 1947*” ur mig, med resultatet att ambassadör Smith beklagade sig hos Blomberg över mitt språkbruk. Men så var det och när man läser Helmuth Kohls memoarer om hur britererna på alla nivåer och intill det sista försökte sabotera den tyska återföreningsprocessen är det frapperande att även Finland ännu 1990 fick smaka på samma medicin. I inget skede hade vi ens tänkt oss att London kunde visa sig besvärlig i operation PAX.

Kvitsinskij försenar sig

Kvitsinskij försenade sig för andra gången. När han i mitten av maj 1990 återvände från ambassadörsposten i Bonn för att bli utrikesminister Eduard Sjevardnadzes förste ställföreträdare fann han i Moskva en ”surrealistisk röra av idéer”.¹³ Möjligheter att förhindra att väst slår fast uppörelsen direkt med Tyskland fanns inte längre. Efter det sista 2+4-mötet i Moskva den 12 september och efter att det förenade Tyskland återfått sin suveränitet den 3 oktober var chanserna minimala att få Finland att nöja sig med någonting mindre än Tyskland nått, dvs. full suveränitet.

Kvitsinskijs försök att tvinga Finland att slå till reträtt illustrerar vikten av sekretess. Den ursprungliga tidsplanen var ännu i början av september att vänta tills Tyskland återförenats och suveräniteten återställt. Hade det finska beslutet att ställa Moskva (ingen tänkte ens på London) inför ett *fait accompli* läckt ut, kan man tänka sig ramaskriet och allt som det kunde ha förvållat. Det gällde att smida medan järnet var varmt – *lautlos aber rasch*. Kvitsinskij hade ingen chans, men det oaktat måste den diplomatiska processen slutföras. KGB-residenten Karasjovs råd åt Kalela var att utrikesminister Paasio tar upp frågan med Sjevardnadze under sitt kommande Moskva-besök.

Punkt sattes slutligen genom en notväxling. Utrikesministrarna Paasio och Sjevardnadze konstaterade den 15 november att frågan är slutbehandlad och Finland besvarade den sovjetiska noten från 6 november den 21 november. Finland upprepade sin position att grunderna för Finlands utrikes- och försvarspolitik förblir oförändrade.

Notväxlingen publicerades inte. Enligt Derjabin försökte MID, m.a.o. Kvitsinskij förgäves övertyga Tjernjavin om frågans principiella vikt för Ryssland.

Den sovjetiska utrikespolitikens grundlinjer stakades ut av kommunistpartiets centralkommittés sekretariat på *Staraja Plosjtjad* och utfördes av MID och ambassaderna. Varken Fabriksgatan eller MID hade större möjligheter att tolka linjen, även om *Smolenskaja Plosjtjad* spelade en viktig roll i politiken gentemot Finland. Men det var utrikeshandelsministeriets sida i *Smolenskaja Plosjtjad*-skyskrapan som var synligare än MID p.g.a. clearinghandelns bilaterala natur och den betydelse den även hade för Sovjetunionen¹⁴.

Operation PAX demonstrerade ovanligt tydligt att MID:s tjänstemannaledning 1990 körde en egen politik, delvis i samförstånd med Valentin Falin¹⁵, centralkommitténs utrikesansvarige sekreterare, men i motsats till presidenten och utrikesministern. Mycket tyder på att Gorbatjovs rådgivare Tjernjaev betraktade sig mera som presidentens än som generalsekreterarens rådgivare.

Staraja plosjtjads representant på Fabriksgatan var KGB:s resident, som naturligtvis även hade andra uppgifter. Denna back-channel kallades allmänt men eufemistiskt för "partilinjen", d.v.s. den direkta tråden till Sovjetunions (parti)ledning. Förhållandet mellan residenten och ambassadören var periodvis anspänt.

Grunddragen i den sovjetiska politiken var att säkra sig ett fast grepp om finsk politik och därmed bevara en *droit de regard*. Det här är min tolkning för Kvitsinskij's agerande. Tyvärr lyckades jag aldrig under min tid i Moskva, trots försök, få honom att skildra sin egen syn på händelseförloppet hösten 1990.¹⁶

Det "konsumerade" fredsavtalet

I efterhand måste det medges att varken tjänstemannaledningen eller våra politiska chefer insåg vilken oväntad politisk sprängsats förändrandet av fredsavtalet innehöll. Såsom redan nämnt intresserade sig pressen under vinterns och vårens lopp enbart för det "föräldrade" VSB-avtalet och inte för Parisfreden, vars mångskiktiga bestämmelser var dåligt kända. Men när president Koivisto med en överraskningskupp förändrade fredsavtalet kände begeistringen inga gränser.

Och följderna låg till hands – vidare så, nästa uppgift är att återfå Karelen, på fredlig väg naturligtvis, genom att ännu en gång ändra Parisfredens bestämmelser. UM: s arkiv är full av rörande, allvarligt avsedda skildringar av aktivister som hade uppsökt brittiska ambassaden och ville informera utrikesministern om sina framgångar. Litet förvånande är det att VSB-avtalet och Parisfredens bestämmelser blandas ihop i ett nyligen utkommet och välmottaget översiktsverk om Finlands historia.¹⁷

Chefen för UM: s rättsavdelning (och sedermera chefen för Skyddspolisen) Kekomäki instruerade oss i ett tidigt skede att fredsfördraget är ett historiskt dokument vars bestämmelser i praktiken är ”konsumerade” m.a.o har nöts upp och därför är obsoleta. Det går inte att år 1990 återuppta fredsförhandlingar från 1947. Parisfredens del III utgjorde undantaget, som operation PAX baserade sig på. Vi försummade att förmedla denna logiska konsekvens till den stora allmänheten.

Någon gång under höstens lopp stötte jag på den pensionerade rättschefen och före detta Stockholms ambassadören Paul Gustafsson, som var känd som formidabel förhandlare. Han var upprörd över Operation Pax och läxade upp UM och dess tjänstemän. ”Man kan inte ändra ett fredsavtal på det här vis. Vilken idiot...”. – Utrikespolitik är inte juridik, fast juridik kan vara utrikespolitik.

Tvivlande ryska politiker ville inte tro på sin lycka när vi framhävde att Finland har ett fredsfördrag och därför ingen gränsfråga. Det här var även vårt svar till de otaliga japanska delegationer som intresserade sig för eventuella lärdomar från Finland.

När den sedermera ryska ambassaden såg som sin uppgift att åberopa Parisfredens artiklar redan 1992 gällande förbud av ”fascistiska organisationer” hade vi att göra med ett annat fenomen. Moskva oroades sig för den svällande diskussionen om Karelen och var inte beredd att ge upp Parisfreden som instrument, med vilket man vid behov kunde utöva inflytande på finsk politik.

Någonting av gammalt tänkande torde fortfarande ha vibrerat på Fabriksgatan, när ambassadens medarbetare fortsatte att återvända till Parisfredens bestämmelser. UM vägrade att diskutera fredsavtalet men var tvungen att i januari 1994 besvara den ryska ambassadens not i frågan. Den här gången visade sig upphovsmannen vara ambassadören Jurij Derjabin, men utan instruktioner från Moskva.

Final i Bonn

Möjligheten att köpa materiel från Tyskland realiserade sig snabbt, men i annan form och i helt annan skala än väntat. Det gällde främst vapensystem, ammunition och reservdelar av sovjetiskt ursprung. Till sin överraskning upptäckte *Bundeswehr* hösten 1990 att den östtyska arméns, *Nationale Volksarmee (NVA)*, depåer var bräddfulla. *Bundeswehr* hade i sin famn ett jättelikt *Entsorgungsproblem*, såsom man frimodigt medgav. Finland var ett av få länder som omedelbart visade intresse för materiel av sovjetiskt ursprung och som politiskt kunde accepteras som köpare. Senare blev även Sverige kund.

Det var som en final för operation PAX att som nyanländ andre man på ambassaden i Bonn kunna bevittna general Pajunens besök på försvarsministeriet på Hardthöhe utanför Bonn i februari 1991. Inom loppet av en dag och för en spottstyper förvärvde han en sjättedel av *NVA*:s ammunitionsförråd (50 000 ton) plus pansar och artilleri, inalles över 2 000 järnvägsagnar fyllda av krigsmateriel. Det finska intresset gällde framför allt nya och moderna vapensystem som lätt kunde integreras i det finska försvaret. Bland anskaffade vapen fanns även system som Sovjetunionen hade vägrat att sälja till Finland, t.ex. artilleri med lång räckvidd och specialammunition. Det finska försvarets emfas på artilleri återspeglar inte bara militärhistoriska erfarenheter utan även territorialförsvarets grundidé. Finland har traditionellt upprätthållit ett starkt artilleri. Enligt *The Military Balance 2007* har Finland fortfarande Europas fjärde största antal artilleripjäser – 1 389. Bara Ryssland (3 045 +) Ukraina (3 705) och Serbien (2 729) har flere. Antalet artilleripjäser i svenska armen anges vara 98.

Efter att general Pajunen hade skummat grädden från de östtyska depåerna sammanfattade han stämningen på Hardthöhe: ”Det här är den största kuppen sedan mottin i Porlammi.” Han hänvisade till slaget söder om Viborg i augusti 1941 där tre sovjetiska divisioner inringades. Bara en månad före Pajunens besök i Bonn hade sovjetiska styrkor skjutit skarpt i Vilnius och även i Riga.

Under mera än ett år var en finsk förbindelseofficer stationerad i Travemünde för att övervaka skeppningen av *NVA* -trofén till Finland med stora ro-ro-fartyg. Idag har tyska *Leopard-2* ersatt de sovjetiska *T-72* pansarvagnarna och amerikanskt *MLRS*-raketartilleri håller på att införas i det finska försvaret.

NOTER

1. Krister Wahlbäck nämner detta kort i sin artikel (1993) *Mauno Koivisto as President – A View from Abroad*. i boken *The Long Perspective. Mauno Koivisto. Statesman Helsinki*, s. 380–381
2. Polvinen, Tuomo (1986): *Between East and West: Finland in International Politics 1945–47*. University of Minnesota Press.
3. Visuri, Pekka (1994): *Puolustusvoimat kylmässä sodassa*, s.156–159.
4. Zelikow, Philip and Rice, Condoleezza (1995): *Germany Unified and Europe Transformed: Study in Statecraft*, s. 283.
5. Visuri, Pekka (1990): *The military, naval and air clauses of the Paris Peace Treaty: The origins of limitations concerning Finland and problems of interpretation*, Ministry for Foreign Affairs, Finnish Features 13/1990.
6. Koivisto, Mauno (1995): *Historian tekijät, Kaksi kautta II*, s. 359–365.
7. Frankfurter Allgemeine Zeitung 6.11.1990.
8. Dagens Nyheter 24.9.1990.
9. Göteborgs-Posten 25.9.1990: *Påpassligt Finland*.
10. Derjabin, Jurij (1997): *Omalla nimellä*, Otava, s. 111–117.
11. Kwizinskij, Julij (1993): *Vor dem Sturm; Erinnerungen eines Diplomaten*, Berlin s.79.
12. Zelikow & Rice, s. 274.
13. Kwizinskij s.16.
14. Finland var ännu i slutet av 1960-talet Sovjetunionens största västliga handelspartner. Sutela, Pekka (2007): *The Folklore of Finland's Eastern Trade*, Europe-Asia Studies Vol. 59, No 1, January 2007 p 137.
15. Valentin Falin var som Kvitsinskij ambassadör i Bonn (1971–78). Från 1988 till 1991 var han centralkommitténs utrikesansvarige sekreterare. Både Falin och Kvitsinskij publicerade sina memoarer först på tyska och Falins blev en verklig bestseller. Personligen tycker jag att Kvitsinskij är ärligare.
16. Kvitsinskij blev känd som START-förhandlare och Pauli Nitzes kollega i den bekanta *Walk in the Woods* -överenskommelsen. Han var ambassadör i Bonn 1990–1991, förste vice-utrikesminister 1991-1992 och ambassadör i Oslo 1997–2003 och sedan dess Kommunistpartiets дума-ledamot. Kvitsinskij utgav 1999 en bok om general Andrej Vlasov, *General Vlasov, Förräderiets väg*, som han är mycket stolt över.
17. Meinander, Henrik (2006): *Finlands historia*, s. 227–8.